

Rózsa T. Endre

Párduc, lilium, zsidó-tojás
motívum

Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása

- Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
- 2008. december 13 – 2009. február 22.

Pataki Gábornak és Radnóti Sándornak

Nem érintett meg korábban VAJDA LAJOS művészete, s hogy miért nem, annak több oka van. Magabiztos vonalvezetését és szuverén, puritán formateremtését méltányoltam, de némi nárcisztikus én-központúságot véltem felfedezni a munkáiban, amikben a szerb ortodox kereszténység emblémái – az én szememben – belső indoklás nélkül, egzotikumként ütik fel a fejüket. Különösen taszított, hogy a 70-es években divatosá vált szentendrei kulturális-gasztronómiai turizmus Vajda vizuális ikonjait is nyakra-főre felhasználta. Kisvárosi szerb *parasztbarokk* házfalak, épületek, ablakok, templomtornyok és késsel hámozott, letekeredő almahéjak. Évtizedeken keresztül nem rangján láttam Vajda Lajos csendes, megfontolt, transzparens szerkezetű világának értékeit.

A Magyar Nemzeti Galéria földszinti teremében rendezett Vajda Lajos életmű-kiállítás azonban teljes revízióra kényszerített. Közel 250 mű, különböző közgyűjteményekből, külföldi és hazai magángyűjteményekből, nagy odafigyeléssel összeválogatva. Egy igen rövid életút állomásai, tematikus és kronologikus csoportosításban. A tétova kezdettől a végső stádiumig, teljes keresztmetszetben egy művész élete. A hatás megrázó.

Lehetséges, hogy Vajda művészete olyan, mint egy több fiókos sublót, és amit én láttam meg az alkotások együttes villanófényében, egyetlen fiók tartalma csupán. Egy reprezentatív magyar zsidó képzőművész világa és létmódja. Aki a zsidó vallásban született és abban is halt meg, mindössze 33 évesen. Nem zárom ki, létezhetnek még más fiókok is – valószínűleg léteznek is –, azokról viszont mások képesek beszámolni. Magam arról tudok beszélni, milyen Vajda Lajos művészete zsidó szemszögből. Márpedig valószínű, hogy esetében ez az ügödöntő szemszög.

Az 1936-os *Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal* című kép lepott meg először. Mind a datálás, mind a cím utólag született, nem Vajdától származik. A lila tussal papírra festett képről a jelzés is hiányzik. Korai munkáit leszámítva, Vajda nem szignált, nem adott címet és nem datált. Nyilvánvalóan elvi okból. A kevés vonalat használó rejtélyes kép témája is enigmatikus, bár a címe indokolt. A női alak jobb keze csonkolt, bal karján egy gyermek két talpnyoma és a fej tojásforma. A tojást vízszintes vonal osztja ketté. Felül néhány dupla kör, alul héber felirat. *Jod, rés, sin, lamed, szamech* és a záró kettőspont. Azaz Jeruzsálem neve, két kis helyesírási hibával. A tojás modellje tehát egy illatos fűszereket tartó, lyukasztatott beszamim, a zsidó élet heti kelléke. Vélhetőleg a Becalél művészeti főiskolán készült Jeruzsálemben, szentföldi olajfából. Az enigma feloldódik: Mária és Jézus zsidók, mondja Vajda Lajos, de a jobb kéz csonkolása és a gyermeki test hiánya is beszédes. Mirjam, a Madonna-anya megsérült és gyermekének, Jesuának csak a lábnyoma maradt, mert később átformálták, átértelmezték őket.

A makói születésű Vermes Géza – oxfordi professzor emeritus, az Angol Tudományos Akadémia tagja – briliáns könyvet írt a zsidó Jézusról, amiben árnyaltan

kimutatta, hogy a történeti Jézus (Jesua/Józsua) és a keresztény hit Jézusa gyakorlatilag két különálló személyiség. Vajda Lajos szintén erről beszél, a művész ösztönösségével.

Joggal felmerülhet, hogy esetleg túlfeszítem az értelmezés húrjait. Többet állítok, mint amennyit Vajda Lajos gondolt volna. Barátja, BÁLINT ENDRE azonban lehetővé tett egy ellenpróbát. Megfestette ugyanazt a „zsidó-tojást”, s ugyanúgy madonnával. Az akvarellal papírra festett művet Bálint 1936-ban jobbra fent jelezte, címe: *Csendélet zsidó-tojással* és barátainak dedikálta. Vajda Lajos képe magasabb, mint amilyen széles, mert portré. Bálint Endre műve viszont szélesebb a magasságánál, egy csendélet inkább ilyen arányokat igényel. Vajda síkban szerkeszt, Bálint ezúttal térben. Közös viszont a Madonna-szobor és a beszamim, a „zsidó-tojás”. Egy asztal bal oldalán *kék-fehér* csíkozású kehely, valószínűleg a *Sábát-búcsúztató* bor-áldáshoz, a beszamim mellé. A szombat-búcsúztatáshoz tartozó havdala-gyertya helyett viszont hosszú, hegyes kés fekszik az asztalon. Bálint Endre fatojásán a felirat: jod, rés, vav, sin, lamed, mem szofit és a záró kettőspont. Jeruzsálem neve, hiba nélkül. Jobboldalt a Madonna-szobor, a karon-ülő Kisjézus anyjához bújik, csak nyaka van, a feje eltűnik. Anyjának nincs arca és fejbúbja vízszintesen elmetszett. Bálint szerethette ezt a képét, mert barátoknak ajándékozta az említett dedikáció szerint. Nem kérdés, hogy mindkét művész képen ugyanaz a beszamim szerepel. Bár rendkívül változatos alakot kaphatnak a beszamimok, a tojásforma mégis nagyon ritka, egyedi. Már csak azért is, mert könnyen felbillen és a fűszer kiszóródik. Olyannyira szokatlan a forma, hogy először az merült fel bennem, hogy Vajda képen a ritkábban használt etrog-tartó lenne a Madonna feje. (Akár az is lehetne, de a mű értelmezési tartományát csak kevésbé módosítaná.)

A Jeruzsálem szó kétféle írása is beszédes. Bálint magabiztosan ismeri a betűket, Vajda viszont kétszer téveszt. Mindkét tévesztése tanulságos. Kihagyja a vav-ot, ami majdnem lehetséges, mert csak magánhangzót jelöl a szóban, továbbá mem szofit helyett egy nagyon hasonló alakú betűt, szamech-et ír. Az egyik a fül, a másik a szem tévedése. Ilyen tévedéseket csak az követhet el, aki tanult és tud héberül, de gyakorlatlan, vagy felejtett egy keveset a zsidó elemi iskola óta. Yerushalaim/Jerusalaim a mai, hivatalos elnevezés, s időközben a történelmi jod is bekerült a szavégbé.

Aki utólag a *zsidó-tojás* nevet adta a motívumnak – talán Bálint Endre, esetleg Vajda Júlia vagy más –, tudta, miről beszél. A beszamim nem közismert, de a zsidó-tojás igen. Nevezik lengyel tojásnak is, összetört főtt tojásból készül, libazsírral, sok hagymával, fűszerekkel. A nem-zsidók is eltanulták a receptet, sokszor használják fel így a megmaradt keménytojásokat hús-

vét után. Annyi csak a különbség, hogy – mivel számukra a *kasrut* szabályai, a „kóserság” nem ismeretes – sertézszírral készítik a lengyelországi eredetű zsidó-tojást.

1937-ben készült a *Kollázs feszülettel* című kép, amire Vajda kódolt üzenetet írt cirill betűkkel. A keresztre feszítéssel kivégzett Jesua/Jézus hagyományos ábrázolását a *rabbi* szóval felülírta. Ez önmagáért beszél, szükségtelen bármi kommentárral megtoldani. Sőt még csak nem is kódolásról van szó. Vajda Lajos 8-tól 14 éves koráig egy szerbiai városban élt, ott is járt iskolába. A közel százezer lakosú város neve: Valjevo. A cirillika igazán otthonos írásforma lehetett a számára. A keresztre feszített férfitest toposza MARC CHAGALLnál is megjelenik. Azonban Chagall az értelmét radikálisan megújítja. Nem Jézus függ a kereszten, hanem egy másik zsidó férfi, aki a megfeszített zsidóság szenvedését, mártíromságát testesíti meg. A gálutban élőkét, a szétszóratás léthelyzetében, idegen népek jármai alatt.

A 30-as évek elején Chagall így ír egyik versében: „Népem koronája a földön hever... Dávid csillaga lehanyatlott... Téged festelek mindig... Dicsfényed, méltóságod”. Az 1946-ban még mindig New York-i száműzetésében élő Chagall elfogadta a University of Chicago meghívását és megtartotta élete egyetlen (!) egyetemi előadását. „Fontosabb volt számomra a festés, mint az étel. Ablak, amin keresztül egy másik világba repülök át” – vallotta be Chagall a hallgatóságnak.

Vajda és baráti köre döntően Chagallban látta a vezércsillagát. ÁMOS IMRE és felesége, ANNA MARGIT fel is keresték 1937-ben Párizsban a mestert. Vajda egy kis Chagall-albumot ajánlódékozott feleségének, a címdalra ráírva ceruzával: „Júliának 1936”, és még ugyanebben az évben magyarra fordította Chagall: *Ma Vie* (Életem) című önéletrírását. Több mint pusztán érdekesség, hogy az 1931-es első francia kiadás előszavát FARKAS ISTVÁN barátja – és néhány képének modellje – ANDRÉ SALMON írta.

A sokat sejtető összefüggések még feldolgozásra várnak.

SZABÓ LAJOS filozófus közeli barátja volt Vajdának, Párizsban együtt laktak, szerepel is az egyik montázon és együtt tértek vissza Budapestre 1934-ben, mindketten tüdőbetegesen. A kikeresztelkedett Szabó a növekvő zsidóellenességre válaszul annulláltatta a kikereszteltségét és újra visszatért a magyar zsidó közösséghez, hivatalos formában. 1937-ben zsidó folyóiratot szervezett TÁBOR BÉLÁVAL és másokkal, *HaBonim* címmel. A folyóirat címlapját Vajda Lajos készítette el.

A *HaBonim* magyar jelentése *Az építők*, és a szó ivrit/héber jelentéstartományához a konstruktivitás fogalma is hozzátartozik. Ami a kassákistának különösen kedves csemegét jelenthetett és Vajdáék természetesen bonyo-

VAJDA LAJOS
Madonna-torzó zsidó tojásmotívummal, 1936, tinta, papír, 633×446 mm
magántulajdon © fotó: Rosta József

BÁLINT ENDRE
Csendélet Zsidó-tojással, 1936, akvarell, papír, 34×42 cm

Vajda Lajos (1908–1941) kiállítása, részlet, © fotó: Rosta József

lult kapcsolatban álltak Kassák Lajos *Munka*-körével. Meg kell említeni, hogy a 30-as években Magyarországon is működött a Habonim szocialista-cionista mozgalom és különösen erős szervezetek tevékenykedtek a Felvidéken, Szlovákiában. Minden valószínűség szerint a pozsonyi Habonim-szervezet tervezte finanszírozni az azonos nevű folyóiratot és a kapcsolattartásban szerepe lehetett a szintén pozsonyi RICHTER JÚLIÁNAK, Vajda feleségének. A folyóiratnak csak egyetlen száma jelent meg és minden jel szerint Szlovákiában nyomtatták. Találgatásokra vagyunk utalva, egyelőre még ez sincs feldolgozva. Mellesleg a cionista Habonim Dror erős világmozgalom, s Magyarországon is újra aktivizálódott a rendszerváltozás után.

Váratlan összefüggések lehetőségeire utal a *Madaras montázs cirill és héber betűkkel*, amit 1937-ben készített Vajda. Nem lehet véletlen, hogy a 30-as évek közepétől egyre erősebben zsidó identitású művész a zsidó és szerb írást azonos kompozíciós térben szerepelteti. Előbb a kubisták, majd a dada használta ki a betűk és számok képszerű erejét. Vajdánál egészen más funkciójuk a betűknek, szövegeknek. Információ-hordozók. Nem lehet kizárni, hogy a szerbiai emlékképekből kiszűrt vizuális motívumok lassanként a judaizmushoz társultak, esetleg a színönimájává váltak.

Két tényt említek ennek valószínűsítésére. Vajda édesanyja, Fürst Judit mindig – így Szerbiában is – ragaszkodott a zsidó otthon életviteléhez. (Akárcsak nővére, Teréz, akinél Vajda élt és dolgozott Szentendrén.) Nem elhanyagolható tény tehát, hogy Szerbia is zsidó prizmán keresztül látszott a gyermek Vajda számára. A művész percepciójába enged betekintést a másik tény. „Minden olyan (vagy hasonló), mint Chagall képein” – írja Szentendréről Vajda Lajos az egyik levelében. Szentendre szerb utcácaikán kószál és Vityebszk zsidónegyedét látja – most kivételesen jogos a kopott közhely – a lelki szemével.

Ugyan miért költöztek Vajdáék Zalaegerszegről Belgrádba, majd Valjevoba? S hogy került korábban a család Egerszegre, ahol apja ráadásul a vármegye alkalmazottja, bírósági tisztviselő? A zsidók Nagykanizsán éltek, a kereskedelmi gócpontban, mint például Fejtő Ferenc családja. A megyeszékhelyen a vármegyei dzsentrik más mentalitása diktálta a tempót. A nyugat-szerbiai Valjevo Belgrád

és Sarajevo közt fekszik félúton, a hegyek lábánál. A NATO-bombázók megtalálták Valjevot, ellenben mi nem ismerjük Vajdáék ottani életét. Pedig Vajda Lajos két bátyja letelepedett és családot alapított Valjevóban. Megannyi eddig fel nem tett kérdés, így válasz se érkezik rájuk. Mostanában kezdik pedzegetni csak, hogy az egyik főmű, a *Felfelé mutató ikonos önarckép* (1936) – nem Vajdától származó – címe: csúnyán félrevezető. Nincsen semmi felfelé mutogatás, ellenben a férfialak vállán legvalószínűbben egy tálit, zsidó imakendő van átalvetve. Meglehetősen sok félrevivő, pontatlan képcímet kell sürgősen revízióknak alávetni.

Egy korábban teljhatalmú művészettörténész úgy látta, hogy Vajda maszkos képei vigyorognak. Ez már nem pöre baklövés vagy kultúrpolitikai csúsztatás, hanem süketség és vakság. Szinte említésre sem érdemes, hogy milyen csajos ostobaságokat írkáltak össze Vajda „absztrakciójáról”, persze még a „munkás-paraszt” rendszer idején. Más kritikusok (post hoc hiba miatt) a vészterhes jövő látomásáról vagy egyéb ötlet híján Jézus szenvedéséről gurguláztak. Hosszan, üresjáratban. De hol találjuk az azóta feltárt és feldolgozott tényeket? Amatőr próbálkozásokon kívül szinte sehol. Vajda Lajos két jelentős főiskolai társa, művészbárátja KEPES GYÖRGY és TRAUNER SÁNDOR eltávoztak Magyarországról, előtte azonban Kassák Munka-körében együtt tevékenykedtek. Min dolgoztak és hogyan?

A meghatározó szerepű OMIKÉ-ről – Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, elnöke a Mauthausenben meggyilkolt Goldberger Leó –, az OMIKE menzájáról – Mensa Academica – szintén alig tudunk valamit. 1920-ban a numerus clausus miatt újraindították, Vajda Lajos, Ámos Imre, Anna Margit, Szántó Piroska és más jelentős személyiségek állandó törzshelyének számított. Még feleséget is ott talált magának Vajda, Richter Júliát. Akinek a testvérét Bálint Endre vette el.

Az OMIKE legendás művészakciója Vajdát is, másokat is hatásosan támogatta. Például Kadosa Pált. Ha pedig Kadosa nem tartozik a túlélők közé, Kocsis Zoltán se lesz az, ami lett. A legnyomasztóbb adósság, hogy Vajda Lajos nemzetközi vonatkozásai is feltáratlanok. Nyilvánvaló például az El Lissitzkyvel fennálló sok párhuzam, ráhatás. Kezdetben konstrukciós szerkesztésben, később a transzparenciában. Ami viszont már Moholy Nagy László felé is mutat és esetleg Kepes György felé. Még Modigliani és Naum Gabo párhuzamok is felsejlenek. És Chagall, mindenkifelett. Csakhogy nem a modorban, hanem a szellemiségben. Eljött az idő, munkára fel. Nézzünk szembe az igazi Vajda Lajossal és lássuk hitelesen kemény magvú művészetét. Magunknak tartozunk ezzel és csak ily módon mutathatjuk fel Vajda Lajos munkáit, életművét a nagyvilágnak.